

باز خوانی پیشینه تاریخی خاندان های خوش نویس ایرانی که آثار شان در گنجینه آستان قدس رضوی به یادگار مانده است

مشق عشق

هما سعادت مند

مصحف قرآنی (قرآن مشهد) و چندین کتبیّه در بناهای شیراز، مشهد و هرات اشاره کرد. همچنین دهه پایانی سده نهم و اوایل سده دهم هجری قمری که عصر طلایی هنر کتاب آرایی ایران به‌ویژه در قالب مکاتب شیراز، هرات و تبریز محسوب می‌شود، بیشترین تعداد خاندان‌های خادگاری از خود برکنج و گوشه این گنبد و گلدسته بهشت بنگارند و جاودانه شوند. به‌همین دلیل در حرم مطهر رضوی می‌توان صنف‌های شغلی و هنرهای مختلفی را دید که برخی از آنان به‌شکل خاندانی و چندنسلی در این حرفه و کار مانده‌اند. آینه کاری، کاشی کاری، رنگرزی، زرگری، صحافی و وراقی تنها تعداد اندکی از این مشاغل آمیخته با هنر است که نشان آثارشان در آستان قدس رضوی ثبت شده است.

جلوه ارادت خطاط‌ها

خوش‌نویسی یکی دیگر از این جلوه‌های ارادت است که در کنار توضیحش، نام چند خاندان مهم نیز آمده است. البته آثار این خاندان‌های خوش‌نویس، نه‌بر در دیوار حرم مطهر، که لابه‌لای ورق کتاب‌هایی به یادگار مانده است که اکنون بخشی از گنجینه آثار خطی حرم مطهر رضوی را تشکیل می‌دهند.

در همین راستا کیانوش معتقدی در پژوهشی با عنوان «خاندان‌های خوش‌نویس ایرانی در کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی» به بررسی فهرست اسامی این صنف از دوره غزنوی تا قاجار می‌پردازد. او پژوهش خود از ۱۲ خاندان مهم نام می‌برد و می‌نویسد: «این خاندان‌ها نه تنها در کارگاه خانه‌های سلطنتی، بلکه در بازار شهرهای مهم آن دوران نیز دارای تشکیلات و صنف بودند، با این همه شاید سرآغاز کار خاندان‌های خوش‌نویس ایرانی را بتوان در دربار سامانیان و در خط خاندان عبدالصمد شیرانی جست‌وجو کرد؛ پس از این دوران و در عصر غزنویان نیز هنرمندی همچون عثمان وراق غزنوی، که بی‌شک یکی از قله‌های هنر خط و تذهیب ایرانی است، در منطقه خراسان بزرگ ظهور می‌کند. البته کمی بعد نیز خاندان‌هایی همچون خطیب و سراوندی در مناطق مرکزی ایران مانند ری، کاشان و اصفهان با تکیه بر همین سنت چندصدساله به کار استنساخ مصاحف می‌پردازند. که آثارشان در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌گردد.»

دوره شاهزادگان هنر دوست سلجوقی

نویسنده این مقاله بر این باور است که با اهمیت پیدا کردن این مشاغل هنری به مرور کارگاه-کتابخانه‌هایی در دربارها شکل می‌گیرد که نمونه‌های آن را پس از غزنویان در کاخ سلاطین سلجوقی و ایلخانی نیز می‌توان یافت. در ادامه پادشاهان تیموری و به‌ویژه دوشاهزاده هنرمند یعنی بایسنقر میرزا و ابراهیم میرزا، حامیان مهم هنر کتاب آرایی ایرانی در سده نهم می‌شوند. آنان که خود خوش‌نویس بودند، سفارش دهنده مجموعه عظیمی از کتب نفیس قرآن، شاهنامه و دیوان اشعار شاعران مختلف هستند که از نمونه‌ان‌هایی توان به «قرآن بایسنقری»، «قرآن ابراهیم سلطان» و همچنین آثار نفیسی مانند

چند برگ از قرآنی به خط عثمان بن حسین وراق که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

گذری بر تاریخ زندگانی و هنر خوشنویسی یک خطاط سرشناس در حرم مطهر امام رضا (ع)

گنجینه ای به خط «رضوان»

کتیبه یکی از وراق‌های حرم مطهر امام رضا(ع) به خط مرحوم محمد حسن رضوان

می‌رسد. کتیبه نگاری نستعلیق در قرن یازدهم به طرز چشمگیری گسترش یافت، اما اوج آن از نظر کمی و کیفی در قرن سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری روی داد. همان‌طور که خط‌ثُلث برای کتاب متون دینی مناسب است، خط نستعلیق نیز برای کتابت متون و اشعار فارسی استفاده می‌شود. در حرم امام رضا^(ع) بیشتر قصیده‌ها و ابیات مربوط به مدح آن حضرت یا ساخت بناها را به این خط بر در دیوار صحن‌ها و ایوان‌ها و وراق‌ها نوشته‌اند. از قدیمی‌ترین نمونه‌های آن می‌توان از کتیبه لوحه‌های نستعلیق ضریح امام رضا^(ع) به ۱۰۱۱ قمری و کتیبه نستعلیق محمد رضا امامی نصب شده بر دهانه ایوان دارالسیاده، متعلق به سال ۱۰۸۶ قمری یاد کرد.

کتیبه اصلی دور گنبد طلا به خط علیرضا عباسی (اوایل قرن یازدهم)، کتیبه ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد به خط بایسنقر (۸۲۱ قمری) و کتیبه دورتادور و پیشانی ایوان‌های صحن کهنه به خط محمد رضا امامی و عنایتا... بن حسین (قرن یازدهم) و محمد حسین شهید مشهدی (قرن سیزدهم) است. خط تعلیق در کتیبه نگاری ابنیه رواج چندانی نداشته است، اما از قرن ششم و هفتم هجری در تزیین کاشی‌ها و سفال‌های زرین‌فام کاربرد فراوانی یافت. از بهترین نمونه‌های خط تعلیق در حرم امام رضا^(ع) می‌توان از کتیبه‌برخی کاشی‌های زرین‌فام نصب‌شده در آزاره بقعه مطهر یاد کرد. سابقه کاربرد خط نستعلیق به‌طور محدود به قرن نهم هجری

طول و عرض به قدر محل کتابت و ارتفاع عمارت است و آنکه از سی‌گز مشکل خوان نباشد.» کتیبه‌ها علاوه بر جنبه تزئینی در بردارنده آگاهی‌هایی از سازندگان، تاریخ ساخت، حامیان و میاشران بناست. مجموعه حرم امام رضا^(ع) از مهم‌ترین ابنیه اسلامی ایران است که در طول تاریخ، انواع کتیبه‌ها به لحاظ خط، فن اجرا و متن، در آن ظهور یافته است. پرکاربردترین خط در کتیبه‌های ابنیه مذهبی ایران، خط‌ثُلث است که از آن در کتیبه‌های دورتادور و جبهه ایوان‌ها، دور محراب‌ها و صحن‌ها و دور گنبد حرم مطهر استفاده شده است. این خط در کتیبه نگاری از قرن ششم هجری تا کنون رواج دارد. معروف‌ترین و مهم‌ترین کتیبه‌های ثُلث حرم امام رضا^(ع)،

پس از تداول خط کوفی، بیشتر قرآن‌ها در قرن دوم و سوم به این خط نوشته می‌شد و بارواج خط نسخ در تمدن اسلامی، کتابت قرآن دچار تحولی شگرف شد. قرآن‌های نفیسی به خط کاتبان بزرگی نظیر عثمان بن وراق و شاگردان مکتب او در سرتاسر تمدن اسلامی کتابت شد، نسخه مکتوب این قرآن‌ها در حال حاضر در کتابخانه‌هایی نظیر آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. با تثبیت قواعد خطوط، از آغاز قرون میانی اسلام (سده‌های هشتم و نهم)، دوره بلوغ هنر خوش‌نویسی فرارسید و سبک‌های منطقه‌ای، فارغ از شباهت‌ها و وابستگی‌های پیشین، در جای‌جای سرزمین‌های اسلامی هویتی مستقل یافتند.

در قرن‌های بعدی بارواج سنت کتابت، این حرفه تبدیل به شغل و صنفی خاص شد. به‌گونه‌ای که برخی از کاتبان خوش‌خط، مبالغی برای کتابت قرآن و دیگر کتاب‌ها دریافت و از این راه ارتزاق می‌کردند. اما هنوز جایگاه خوش‌نویسی در میان مسلمانان والاوارزشمند بود. جایگاه کاتبان در دربار حاکمان نیز بسیار والا بود. اگر کسی به جایگاه دبیری می‌رسید، از قدرت والایی در حکومت برخوردار بود. داستان بنو صر مشکان و بوسهل زوزنی در تاریخ بیهقی به‌خوبی نشان‌دهنده جایگاه آنان در حکومت غزنوی بوده است.

سنت کتیبه‌نویسی در معماری اسلامی

در معماری اسلامی، کتیبه‌عبارت است از خطوط درشت و جلی که بر بخش‌های مختلف ابنیه و مکان‌های مقدس با مواد مختلف نوشته می‌شود. کهن‌ترین تعریف تخصصی از آن را سراج شیرازی در قرن نهم هجری، ارائه کرده و آورده است که «کتابت عبارت از قلمی غلیظ است که در مساجد و مدارس و بقاع و خوانق و ایوان‌ها و خان‌ها نویسدند و ال‌فات آن در

امید حسینی نژاد

خوش‌نویسی بر ای همه ما مردم ایران واژه‌ای آشناست. همه ما تا جایی که به

زندگی‌مان مربوط شود، با این واژه و این فن سر و کار داشته‌ایم و به سطحی از شناخت آن رسیده‌ایم. حتی بسیاری از ما در عمل هم تجربه‌اش کرده‌ایم و اگر چنین نباشد، دست‌کم نمونه‌های خوش‌را دیده‌ایم. بسا که این نمونه‌های خوب الزاماً کار هنرمندی حرفه‌ای نبوده و دستخط خوش‌کسی در نزدیکی ما بوده است. اصلا چه بهتر که بگوییم خوش‌نویسی را غالباً معادل همین خوش‌خطی می‌شناسیم و خوش‌خطی را برای هر که خوش‌خط است، امتیاز و فضیلتی می‌شماریم. شاید در طلب همین فضیلت بوده است که از کودکی ما را به مشق نوشتن و رونویس کردن گماشته‌اند. خوب به یاد داریم که دوره‌دانش‌آموزی را همه‌با رونویسی از متن کتاب‌ها آغاز کرده‌ایم و چهار پنج سالی مداوم مهم‌ترین دغدغه‌مان مشق نوشتن بوده است. و مگر هدف از این مشق نوشتن چیزی جز یادگیری چگونه نوشتن و خوش نوشتن بوده است؟

کتابت در تمدن اسلامی تاریخچه‌ای درازدامن دارد. از روزهای نخست نزول قرآن تا زمان وفات پیامبر^(ص)، آیات شریفه قرآن توسط کاتبان وحی کتابت می‌شد. پس از توسعه سوادآموزی در شبه‌جزیره عربستان، مردم نیز اجزای قرآن را برای خود کتابت می‌کردند. پس از قرن دوم، سنت کتابت رشد قابل ملاحظه‌ای کرد. نخست قرآن با خط حجازی کتابت می‌شد و

محمد حسن، علاوه بر اینکه کتیبه‌نویس و خطاطی چیره‌دست بود، صوت خوشی نیز در تلاوت قرآن داشت. او یکی از شاگردان برجسته مرحوم سید محمد عرب زعفرانی، استاد بزرگ تلاوت قرآن در مشهد، بود. وی فن تجوید را نزد سید محمد عرب زعفرانی آموخته بود. او که در اشعارش «رضوان» تخلص می‌کرد، اصول تجوید را در «ه‌آبیت در کتابی به نام «لؤلؤه الرضوان فی قرائه القرآن» به نظم کشید

رضوان؛ قاری و کاتب آستانه

در دوره معاصر یکی از خوش‌نویسان و کتیبه‌نویسان شهر آستان قدس، محمد حسن رضوان بوده است. محمد حسن بیوکی (۱۲۸۸-۱۳۶۳ خورشیدی)، مشهور به «رضوان»، یکی از پرکارترین هنرمندان معاصر آستان قدس رضوی است که در زمینه خوش‌نویسی، طراحی نقوش سنتی، تذهیب، نقاشی و معرق کاری فعالیت می‌کرد. از او آثار بسیاری در حرم امام رضا^(ع) به جا مانده است. بخش اعظم آثار شناخته‌شده او کتیبه‌هایی است که به قلم ثُلث، کوفی و گاه نستعلیق به فنون مختلف به دست خود او یا دیگر هنرمندان، با کاشی، سنگ یا رنگ بر در دیوار حرم مطهر امام رضا^(ع) نصب شده است. اکثر کتیبه‌های او آیات و سوره‌هایی از قرآن کریم است که

جلسه قرآن مرحوم محمد حسن رضوان

با ترکیب دو طبقه کمربندی به شیوه کتیبه‌های ثُلث دوره قاجار کتابت شده است که نشان می‌دهد رضوان در آغاز دوره فعالیتش در کتیبه‌نگاری پیرو شیوه خطاطان عصر قاجار است. بخش زیادی از کتیبه‌های روضه منوره نیز به خط اوست. به دلیل شهرت رضوان در این حرفه، کتیبه‌های دیگری نیز در سطح شهر به خط او دیده می‌شود، از جمله کتیبه سرداب خیابان نواب صفوی، کتیبه مسجد حاج حکیم خیابان طبرسی و کتیبه سردر مدرسه عسکریه. در مجموع در تحلیل شیوه کتابت او باید گفت این هنرمند در به‌کارگیری مفاهیم و مضامین قرآنی به برقراری رابطه متن و محل نصب کتیبه بسیار پایبند بود و استفاده بجا و نیکو از آیات قرآن در مواضع مختلف محل نصب کتیبه‌ها، از تسلط او بر مفاهیم و مضامین قرآن حکایت می‌کند.

محراب مسجد بالا سر و نماهی بیرونی ایوان‌های شمالی و شرقی صحن جدید، نقشی اساسی ایفا کرد. قدیمی‌ترین کتیبه رضوان در حرم امام رضا^(ع)، کتیبه‌ای بر ورودی دومین حجره سمت چپ ایوان جنوبی صحن جدید به قلم ثُلث و نستعلیق به تاریخ (۱۳۶۵ قمری/ ۱۳۲۴ خورشیدی) است. در قاب نخست این کتیبه سمت راست ورودی حجره، سوره کوثر و در قاب آخر، سمت چپ حجره، سوره توحید در آخر سنه ۱۳۶۵ قمری ا کتبه‌العبد محمد حسن الرضوان» نوشته‌اند. همچنین بر دو قاب کوچک‌تر طرف در، به نستعلیق، دوبیت از حافظ بدین مضمون نوشته شده است: ما در این در نه پی شمشت و جاه آمده‌ایم / از بد حادثه اینجا به پناه آمده‌ایم

آبرو می‌رود ای ابر خطا پوش ببار / که بدیوان عمل نامه سیاه آمده ایم.

متن قرآنی این کتیبه به قلم ثُلث

است. وی با یادآوری افتخار آمیز جلسه استاد رضوان و اینکه تنها با هفت سال سن، به عنوان قاری تلاوت می‌کرد، می‌گوید: مرحوم استاد حاج محمد حسن رضوان، صحن‌های جمعه‌در منزل پدر بزرگم، حاج آقا امینی، مقدم جلسه قرآن داشتند و من به اتفاق پدرم در آن شرکت می‌کردم و قرآن می‌خواندم.

کتیبه‌های ماندگار رضوان

رضوان به سبب قابلیت و مهارتی که در طراحی و اجرای هنرهای سنتی در آستان قدس نشان داد، مصدر بسیاری از اقدامات مهم عمرانی و مرمتی بود. از جمله به موجب سندی در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، همه کارهای معرق کاری، خطاطی، طراحی و مقرنس‌کاری آستان قدس در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۴ ش. به او واگذار شد، علاوه بر این او در بازنویسی کتیبه‌ها و طراحی کاشی‌های سقف گنبد... وردی‌خان، سردر غربی ساختمان کتابخانه قدیم، صحن موزه،

اغلب به قلم ثُلث به شیوه‌های مختلف کتابت شده است. محمد حسن علاوه بر اینکه کتیبه‌نویس و خطاطی چیره‌دست بود، صوت خوشی نیز در تلاوت قرآن داشت. او یکی از شاگردان برجسته مرحوم سید محمد عرب زعفرانی، استاد بزرگ تلاوت قرآن در مشهد، بود. وی فن تجوید را نزد سید محمد عرب زعفرانی آموخته بود. او که در اشعارش «رضوان» تخلص می‌کرد، اصول تجوید را در ۲۰۰ بیت در کتابی به نام «لؤلؤه الرضوان فی قرائه القرآن» به نظم کشید. این کتاب در سال ۱۳۴۸ قمری به شیوه چاپ سنگی منتشر شد.

محمد حسن رضوان در مشهد جلسات قرآن گوناگونی داشت و بسیاری از علاقه‌مندان به آموزش تلاوت در این جلسات حضور پیدا می‌کردند. استاد سید مرتضی سادات‌فاطمی، صدرا القراء آستان قدس رضوی، در سنین کودکی در جلسه قرآن او شرکت کرده